

О.П. Дзьобань, д-р філософ. наук, професор
Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого, м. Харків

Є.М. Мануйлов, д-р філософії, професор
Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого, м. Харків

УДК 1:316.4

ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ ЯК ЗАСІБ ПРАВОВОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Процес входження людини в суспільство, включення її в соціально-правові зв'язки та інтеграції в різні типи соціальних спільнот відображає становлення соціальності людини, тобто соціалізацію, у процесі якої формуються соціальні якості, властивості, знання, навички, вміння людини, її культура (зокрема правова) і вона стає дієздатним учасником суспільних відносин. Здійснюється перетворення природних людських сил і

потенцій суспільством, їх окультурення. Разом із тим саме поняття «правова соціалізація особистості» може здатися досить суперечливим (не досить коректним), оскільки особистість як така вже зумовлює наявність певного рівня правової культури й правосвідомості [5], тобто відповідного рівня соціалізованості, а соціалізація розглядається як процес, що формує особистість.

Аналіз філософської, юридичної та правової літератури

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

свідчить, що проблемам виховання присвячено чимало праць – від європейської класики до сучасних наукових розробок. Однак комплексне бачення феноменів правового виховання в контексті правової соціалізації часто залишається поза увагою дослідників, що свідчить не на користь цілісності концепцій правового виховання. Тому метою статті є конкретизація місця й ролі правового виховання в системі засобів правової соціалізації.

У науковій літературі за основоположне стверджується уявлення про суть людини як біопсихосоціальної єдності. За своїм значенням воно певною мірою має право претендувати на парадигмальність. Методологічна цінність такого уявлення полягає не стільки у включенні психічного компоненту як суттєвого, скільки у визначенні субстанціональної інтегральної єдності, рівнозначності всіх елементів. Виходячи з цього спроби виявлення субординаційних відносин, їх співвідлеглості виявляються безпідставними. Стає можливим і необхідним розгляд взаємозумовленості, виділення кардинальних зв'язків між суттєвими структурними компонентами людини. У зв'язку із цим доцільно послатись на точку зору К.-Ф.Весселя, який відзначає, що «орієнтація на вивчення про-

блеми людина-універсум у її індивідуальному існуванні включає в себе два суттєвих аспекти: один аспект спрямовано на розгляд структур, тобто взаємозв'язків елементів і сторін, які становлять індивідуум, інший – пов'язано з розвитком індивіда в часі й охоплює загальний час його існування. Ця орієнтація включає в себе два нерозривно пов'язаних аспекти, тобто «біопсихосоціальна єдність – людина» розуміється як динамічний процес» [2, с. 256]. Вихідним методологічним моментом у пізнанні місця й ролі правового виховання в контексті правової соціалізації людини має стати «перехід до понять комплексності й темпоральності, ... причому комплексні стани можуть бути зрозумілими лише в межах відповідних їм інтервалів часу» [2, с. 257].

На підставі аналізу різних підходів до визначення й розгляду правової соціалізації особистості можна зробити висновок, що вона становить собою процес не односпрямованого впливу суспільства (соціально-правової системи) на індивіда, а взаємодію їх як 2-х структурних елементів людської природи. Як показують результати сучасних вітчизняних досліджень, її філософсько-правовий аналіз можливий у декількох напрямках [Див.: 1; 3; 4; 9].

По-перше, це трансляція соціально-правового досвіду від суспільства до індивіда, що виражається в сукупності отриманих знань про культурні й правові норми й цінності, типи правової поведінки – як соціально переважних у межах окремих соціальних груп, суспільства в цілому, так і відхильних, що суперечать соціальним нормам. Вона включає в себе не тільки усвідомлені, цілеспрямовані контрольовані впливи (формування правосвідомості в широкому розумінні), а й стихійні, спонтанні процеси, що мають безпосередній (прямий) та опосередкований (непрямий) вплив на розвиток особистості. Тут індивід виступає об'єктом впливу, а правове виховання є активнішим стосовно правосвідомості конкретної особистості.

По-друге, суб'єктивування, тобто рефлексування культурно-правового досвіду безпосередньо самим індивідом (інтеріоризація). На такому рівні індивід є суб'єктивно-об'єктивною єдністю. Здійснюється співставлення сприйнятого із соціального середовища культурно-правового досвіду з власними особистісними ціннісно-правовими орієнтирами, його своєрідна фільтрація. У результаті деяка частина набутого знання в структурі правосвідомості, перетворюється, трансформуючись у внутрішні регуля-

тиви правосвідомості й поведінки; останнє може бути відхилене у категоричній формі або залишене без уваги.

По-третьє, об'єктивування особистістю індивідуального досвіду соціально-правових дій. Незалежно від наявності мети, виявленої активності, соціального становища кожен індивід має певні функції суб'єкта соціалізаційного впливу на оточуючих, на різні соціальні групи, до складу яких входить людина, суспільство в цілому.

По-четверте, вважаючи волюдіння (як суспільством, так і особистістю) певною цілісністю й активністю, певними правовими потребами, а також прагненням до збереження відносної самостійності та юридичної незалежності, взаємодія цих потреб і прагнень з позиції суб'єктно-об'єктних зв'язків може бути охарактеризована як суперечлива. У практичній життєдіяльності ці зв'язки є певною єдністю, а їх реалізація виражається в достатньо складному сплетінні, взаємодоповненні і взаємозумовленості в процесі соціалізації.

Вирізані концептуальні положення загальної теорії соціалізації служать теоретико-методологічним підґрунтям визначення місця, ролі, сутності й змісту впливу правового виховання на процес соціалізації особистості. На формування ціннісних право-

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

вих настанов і правову поведінку індивіда в суспільстві чинять значний вплив конкретні події, соціальні явища, соціальне середовище. Правове й культурне середовище, впливаючи (зокрема, через систему правового виховання) на особистість, виробляє відповідні особистісно-характерологічні стереотипи для ефективного впорядкування досвіду міжлюдських зв'язків, а також для належного керування діяльністю окремих членів суспільства.

Однак соціум не задовольняється створенням стереотипів. Крім того, він прагне, щоб кожен член колективу відтворював останні й особисто здійснював у своїй життєдіяльності та вчинках. Прагнення соціуму, щоб указані стереотипи суспільної свідомості були не тільки просто інкорпоровані в індивідуальній свідомості, а й відтворені в реальній дійсності конкретних індивідів, обумовлено тенденціями самопідтримання й самозбереження. Таке самопідтримання не може здійснюватись без свого реального функціонування, що забезпечується завдяки постійному відтворенню конкретними особами у своїх вчинках тих правових образів та алгоритмів, які зафіксовані в тих чи інших стереотипах і які передаються, поряд з іншими каналами, через систему правового виховання.

До впливу соціального середовища людина ставиться вибірково на підставі сформованих в її правосвідомості системи правових цінностей, а вже набуті завдяки системі правового виховання соціальні якості є своєрідним фільтром, що пропускає імпульси соціального середовища. Звичайно, сама індивідуальність особистості, її потенціальні можливості освоїти культурний пласт суспільства, її потреби й інтереси, спрямованість її соціальної активності (емоційно-психологічний аспект правосвідомості) – служать важливими чинниками її правової соціалізації.

Отже, правова соціалізація охоплює всі соціальні процеси, завдяки яким індивід засвоює певні (зокрема правові) знання, норми, цінності, що дозволяють йому функціонувати як повноцінному й повноправному члену суспільства [6, с. 91-109]. Зміст правової соціалізації особистості охоплює засвоєння останньою (а) юридичної мови соціальної спільноти; (б) відповідних способів, методів мислення, властивих правовій культурі; (в) форм раціональності й почуттів; (г) прийнятих нею правових норм, цінностей, традицій, звичаїв, зразків і методів діяльності тощо. Індивід соціалізується, включаючись у різноманітні форми правового життя, засвоюючи характерні для них соціальні ролі, засвоює

світ правової культури вибірково, через власні інтереси, світогляд, конкретний рівень сформованої правосвідомості. Освоюючи за допомогою правового виховання правову культуру, людина формує свої здібності, потреби, цінності. Тому не існує соціалізації без індивідуалізації в праві. Процес поєднання чинників, що характеризують умови соціального середовища (правового поля), з особистими, становлять механізм правової соціалізації, до складу якого органічно входить система правового виховання.

Вирішувати питання про ефективність правового виховання як засобу правової соціалізації й цілеспрямованої державної діяльності неможливо без всебічного аналізу першопричин стрімко зростаючих криміналізації суспільства й девіацій у молодіжному середовищі. До найважливіших причин підвищеної девіантності неповнолітніх можна віднести насамперед об'єктивні протиріччя між поколіннями, кожне з яких є специфічною соціально-демографічною групою з власними особливостями й інтересами. До числа цих протиріч, як правило, відносять конкуренцію на ринку праці й соціальних послуг, консерватизм старших і новаторські устремління більш молодих, схильність опікувати в одних і потреби незалежності в інших. Ці протиріччя

можуть набувати різних форм і мати конструктивний або деструктивний характер. Крім цього, соціальна незрілість молоді, підвищене прагнення до незалежності, сполучені з недостатньою здатністю прогнозувати результати власних дій, а також складність самого процесу соціалізації, коли біологічні передумови індивіда набувають певних форм внаслідок суперечливого впливу середовища, – все це впливає на ще неусталену психіку підлітків і в результаті визначає поведінку неповнолітнього.

До не менш важливих причин, що спричиняють підвищену девіантність неповнолітніх, належать і фізіологічні особливості молодого покоління: емоційна збудливість, невміння стримуватися, прагнення до активної діяльності за умов браку життєвого досвіду. Проблема соціальної девіації є надзвичайно серйозною. Так, за даними ООН, до 30% молодих людей в усьому світі беруть участь у протиправних діях, а 5% учиняють серйозні правопорушення (Тут і далі по тексту статті числові показники наведено за результатами аналізу довідково-статистичних Інтернет-видань, таких як <http://ua.textreferat.com/>, <http://mvs.gov.ua/mvs/control>, <http://vybory.org/articles/>, <http://www.day.kiev.ua/>, <http://www.inter.criminology.org.ua/>, <http://www.ukrstat.gov.ua/> та ін.).

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

Останніми роками в Україні склалася низка специфічних чинників, які й обумовили підвищення числа негативних явищ у підлітковому й молодіжному середовищі, до яких можна віднести наступні:

– зниження життєвого рівня населення, зростання безробіття, зміна статусу багатьох людей, які не зуміли адаптуватися до нових умов. Це викликає поширення пияцтва, наркоманії як «втечі» від проблем, а в деяких випадках і змушену злочинність (мотивовану не користю в смислі збагачення, а прагненням зберегти звичний спосіб життя);

– соціальна незахищеність багатьох груп населення й різке розшарування всередині суспільства, що породили правовий нігілізм і недовіру до влади;

– ситуація аномії, створена загальносистемною кризою, що зумовила духовну маргіальність молодого покоління, деформацію світогляду, дезорієнтацію у відносинах. При цьому кризову ситуацію в духовному світі молоді збільшує бідність форм дозвілля, наданих основній масі молоді, й відсутність належного державного регулювання у сфері молодіжної політики;

– зниження морального рівня суспільства, зумовлене соціальною аномією. Брак морально-духовних засад за сучасних умов призвів до того,

що задоволення матеріальних потреб нерідко стає чи не єдиною метою, і як результат – 70% злочинів неповнолітніх пов'язані з присвоєнням чужої власності;

– криза суспільного ідеалу, яка негативно позначається на виховних можливостях навчальних закладів, які дуже звузилися після припинення діяльності таких громадських утворень, як ВЛКСМ і піонерська організація, внаслідок чого виник своєрідний вакуум, який тепер стихійно заповнюється так званою субкультурою ровесників, яка найчастіше бере за орієнтири примітивні зразки масової культури або цінності кримінальної субкультури;

– зменшення можливостей сімейного виховання через те, що батьки стали більше часу витратити на пошуки коштів для існування, звідси – економія коштів, а, значить, і скорочення інших витрат (наприклад, на книги, журнали, газети тощо, тобто на те, що становить основу культурного дозвілля);

– невиправдане послаблення каральної практики з боку правозастосовних органів. Так званий процес лібералізації покарання значно послабив покарання для неповнолітніх за вчинення правопорушень (особливо скоєних уперше), тим самим звільнивши від страху перед карою тих із них, які найбільш

схильні до кримінальних вчинків.

Не можна однозначно стверджувати, що негативні форми девіантної поведінки сьогодні є масовими, але таке їх зростання в останні роки, безумовно, має насторожувати не тільки правоохоронну, а й усю державну систему, передусім систему правового виховання. На жаль, для сучасного українського суспільства стають характерними такі негативні тенденції, як – омолодження злочинності, зростання її організованих форм і рецидиву, фемінізація молодіжної злочинності тощо. Усе це виявилось закономірним результатом ослаблення впливу школи, відсутності державного й громадського контролю за дозвіллям неповнолітніх, правовиховної роботи в молодіжному середовищі, здійснюваної в рамках державних програм, не говорячи вже про більш глобальні економічні причини.

Крім загальних причин девіантної поведінки неповнолітніх і молоді можна вирізнити і специфічні, насамперед негативний вплив родини. У 30-40% випадків злочинів неповнолітніх встановлено прямий негативний вплив батьків і старших членів родини (пияцтво, брутальність, жорстокість, асоціальний спосіб життя, низька культура, престижно споживчі установки тощо). До того ж позначається негативний вплив і найближчого оточення – побу-

тового, навчального, виробничого – з боку як однолітків, так і дорослих.

Немаловажною є й та обставина, що в молодіжне середовище миттєво проникають стереотипи поведінки, несумісні із суспільними цінностями (пропаганда наркотиків, культу насильства, статевої розбещеності), які найчастіше стають визначальними у виборі підлітками варіанта поведінки. Усе назване найблигодатнішим чином перетинається з невмінням або небажанням педагогів формувати позитивні правові цінності й ідеали в тих, хто навчається в умовах плюралізму думок, впливу демагогії й екстремізму. Ще однією причиною соціальної дезорієнтації підлітків є повна відсутність їх правового виховання в трудових колективах, що зумовлено розпадом системи працевлаштування й трудового виховання, що практикувалося колишньою суспільною системою й було досить результативним.

Ці обставини і формують криміногенну особистість, якій притаманні втрата інтересу до навчання, вузькоутилітарне ставлення до професії, байдужість до проблем суспільства, істотні перекошення моральної й правової свідомості, зокрема, розуміння обов'язку, совісті з урахуванням особистих бажань або групової солідарності, жорс-

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

токість, облудність, несамокритичність. Сформований криміногенний тип особистості вже готовий до вчинення злочину, й у відповідній ситуації така людина, не замислюючись, скоїть його.

Інший вид девіантної поведінки, що належить до суспільно небезпечної, – це наркоманія. Точну чисельність осіб, які зловживають наркотиками в Україні, визначити практично неможливо через недосконалість системи соціального контролю. Але, за даними МВС України, на обліку в органах внутрішніх справ знаходиться понад 140 тис. наркоманів, причому щорічно їх число збільшується в середньому на 10%. Переважна більшість наркоманів (70%) – це молоді люди у віці до 30 років; понад 60% уперше пробують наркотики до 19 років [7]. Отже, наркоманія – це не просто проблема загальнодержавна, а передусім молодіжна, яка обов'язково повинна враховуватися в процесі правовиховної роботи.

Пияцтво й алкоголізм теж належать до небезпечних видів соціальної девіації і як соціальні феномени визначаються ступенем поширеності в суспільстві. За даними соціологічних досліджень, 60-70% студентів і школярів регулярно вживають спиртні напої. Ось чому треба наголошувати на тому, що зловживання алкоголем – чи не найпоширеніша форма девіантної пове-

дінки серед неповнолітніх і молоді, яка безпосередньо призводить до правопорушень і злочинів. Тому поряд з профілактикою наркоманії системі правового виховання, як засобу правової соціалізації особистості, належить орієнтуватися на профілактику й цих соціальних хвороб.

Однак загрозливі темпи зростання соціальної девіації саме в підлітковому середовищі не можна відносити тільки до недоліків і прорахунків у виховній роботі правоохоронних та навчальних закладів. Очевидно, тут є інші, більш важливі причини, яким необхідно дати всебічну оцінку й аналіз, оскільки саме вони дозволяють простежити внутрішній стан людини й визначити мотивацію її поведінки, зумовлену не лише економічним спадом у державі, не браком правовиховної роботи, а впливом на її поведінкову орієнтацію цілої сукупності чинників, які мають якісну визначеність і становлять оточення людини, тобто соціально-правового середовища.

Соціальне середовище – це оточуючі людину суспільні, матеріальні, духовні та інші умови її існування, формування й діяльності [8]. У широкому розумінні – це макросередовище, що охоплює всю суспільно-економічну систему (суспільні відносини й інститути, свідомість, культуру тощо); у вузькому значенні – це мікросередовище, яке включає соціальне

оточення людини (родину, навчальний, трудовий колектив, групу та ін.). Правове середовище є складником макросередовища, однак у першу чергу – це той чинник, що опосередковує соціальне середовище на мікрорівні.

Особливості правового середовища (на відміну від його філософського розуміння як зовнішніх предметів і явищ стосовно цілісної системи, з якими вона тією чи іншою мірою взаємодіє, змінюючи їх і змінюючись при цьому сама) зумовлюються перш за все природою самого права й характеризуються специфічними, соціально-правовими інститутами, а також різноманітними проявами права – об'єктивованими й необ'єктивованими.

Правовому середовищу властиві специфічні зв'язки й відносини, що склалися між суб'єктами, в основі яких лежить правомірна поведінка, здійснювана в рамках правових приписів. Особливості правового середовища виявляються на рівні особистісної ролі суб'єкта, у якій індивід представлений правовими якістьми, що характеризують його як суб'єкта права з усіма витікаючими із цього рисами. Специфічність правового середовища реалізується з властивими тільки йому цінностями і способом стимулювання саморегуляції, наявністю й дією засобів державно-правового контролю за проведенням взаємодію-

чих у правовому середовищі соціальних суб'єктів, передусім за допомогою системи правового виховання. У сфері правового регулювання спеціальні види соціальної активності суб'єктів завжди набувають юридичного характеру.

Таким чином, у правовому середовищі безпосередньо здійснюється правова соціалізація, у тому числі й за допомогою правових заходів. Воно становить собою оточення суб'єкта, його безпосередній, найближчий життєвий простір, що визначає його буття у сфері права, виявляється в сукупності правових зв'язків і відносин, які складаються в суспільстві в результаті реалізованої суб'єктами соціальної активності в царині правового регулювання. Отже, правове середовище є сполучним елементом макро- й мікро- середовища в соціоструктурі суспільства, основною характеристикою цієї системи, інваріантним аспектом усталеної в суспільстві системи правового виховання.

Як бачимо, особливість правової соціалізації особистості зумовлена цільовим змістом даного процесу, що виражається в залученні людини до правових норм, цінностей правової культури, нарешті, до свідомої соціально-правової активної діяльності, що є універсальним способом удосконалювання соціального середовища (зокрема того,

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

в якому знаходиться підрастаюче покоління) й одночасно формування особистості.

Як висновок зазначимо, що на даний час перед державою й суспільством виникає важливе завдання – побудувати відповідну систему правовиховного впливу не тільки на молоде покоління, а на всіх членів суспільства, яка забезпечувала б повноцінний розвиток і вдосконалення форм життєдіяльності людей, їх соціальну адаптацію й правову соціалізацію.

Правове виховання сьогодні – єдиний реально діючий засіб, за допомогою якого уможливується процес впливу на індивідуальному й груповому рівні на соціальне середовище, що визначає правові потреби й орієнтири на мікрорівні, спрямовуючи й визначаючи тим самим процеси

правової соціалізації в першу чергу в молодіжному середовищі. Це вбачається досить важливим, якщо враховувати ступінь спрямованості й темпи росту молодіжної девіації, яка останнім часом набуває загрозливих розмірів.

Якщо суспільство вчасно не відреагує на поширювані девіаційні процеси шляхом організації цілеспрямованого впливу на молодіжне середовище, його соціоструктурі загрожуватиме всевражаюча криміналізація, здатна проникати практично в усі його сфери життєдіяльності. Дійовими заходами в такій обстановці будуть удосконалення форм правовиховного впливу стосовно всіх груп і прошарків суспільства й активізація та оптимізація правовиховного процесу, спрямованого на прискорення правової соціалізації в сучасних умовах.

Список літератури: 1. *Боса Л.Г.* Соціалізація української молоді кінця XIX – початку XXI ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05. – К., 2007. – 14 с. 2. *Вессель К.-Ф.* Человек как биопсихосоциальное единство // *Философия и человек* [Ч. III]. – М.: Ин-т философии РАН, 1993. – С. 247-261. 3. *Власенко Ф.П.* Особливості соціалізації індивіда в умовах інформаційного суспільства (соціально-філософський аналіз): Автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03. – К., 2008. – 18 с. 4. *Деева Н.М.* Потенціал соціалізації й його регулювання в економіці: теорія, методологія, перспективи. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2006. – 443 с. 5. *Калиновський Ю.Ю.* Роль і місце правосвідомості в інтерсуб'єктивістській інтерпретації соціального простору // *Гілея* (наук. вісн.): Зб. наук. пр. – 2008. – Вип. 14. – С. 197-204. 6. *Лозовой В.О, Сідак Л.М.* Саморозвиток особистості у філософській рефлексії та соціальній практиці: Монографія. – Х.: Право, 2006. – 345 с. 7. Наркомания угрожает Украине гуманитарной катастрофой. – <http://www.podrobnosti.ua/society/>. 8. Поведінкові типи в українському соціокультурному середовищі: історичний досвід та аналіз тенденцій: Зб. наук. пр. за результатами міжнар. наук. конф., 25 жовтня 2007 р. – К.: Київ. ун-т, 2007. – 383 с. 9. *Швачка В.Ю.* Правова соціалізація особи в сучасних умовах: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – К., 2008. – 20 с.

Надійшла до редакції 25.12.2008 р.